

ten dan het onderzoek van mevr. De Schaepdrijver, aangezien 3 van de 10 stratenclusters zich profileerden via een oververtegenwoordiging van buitenlanders ... Kortom, *Elites for the capital?* getuigt van eruditie en creativiteit; een aantal bestaande inzichten wordt wel genuanceerd en gecorrigeerd maar de resultaten van de auteur zullen Belgische historici, die vertrouwd zijn met de materie, niet verrassen. Een Engelstalig lezerspubliek kan hier wel een uitermate vlotteen toegankelijke introductie vinden tot het negentiende-eeuwse Brussel en zijn negentiende-eeuwse buitenlandse populatie.

M. de Metsenaere

A. H. van Otterloo, *Eten en eetlust in Nederland [1840-1990]. Een historisch-sociologische studie* (Dissertatie UvA 1990; Amsterdam: Bert Bakker, 1990, 363 blz., ISBN 90 351 0974 0).

Eten is een letterlijk alledaagse zaak, maar daarom nog geen alledaags onderwerp van historisch onderzoek, zeker niet in Nederland. Het is de verdienste van de sociologe Anneke van Otterloo dat zij met haar proefschrift dit voor de Nederlandse geschiedenis weinig ontgonnen terrein heeft ontsloten. Zij wilde de veranderingen op het spoor komen die zich in de periode 1840-1990 bij de Nederlandse bevolking in eetgewoonten hebben voorgedaan en nagaan hoe die veranderingen in verband kunnen worden gebracht met modernisering en 'ontwikkelingen in afhankelijkheidsverhoudingen' (3).

De basis van het boek wordt gevormd door vijf hoofdstukken (5 t/m 9) die al eerder als artikel gepubliceerd werden — op één na in het (*Amsterdams*) *sociologisch tijdschrift*. Het onderwerp eetgewoonten is de gemeenschappelijke noemer, maar overigens behandelen ze zulke uiteenlopende thema's en tijdvakken als het beschavingsoffensief door kookleraresen 1880-1940; de modernisering van de keukenarbeid en de opkomst van de merkartikelen 1920-1970; de bewegingen voor natuurlijk en gezond voedsel die rond de eeuwwisseling en opnieuw na 1970 opkwamen; de invloed van migratie op eetgewoonten 1945-1985; en opvattingen van hedendaagse moeders over voeding. Het zijn vijf afzonderlijke studies met uiteenlopende vraagstellingen.

Dit heterogene geheel is, behalve met een inleidend en een concluderend hoofdstuk, aangevuld met hoofdstukken over eetgewoonten in de negentiende eeuw (hoofdstuk 2), over de opkomst van de voedingsindustrie in de tweede helft van diezelfde eeuw (hoofdstuk 3) en over de in dezelfde periode gecreëerde stedelijke voorzieningen op het gebied van de voedselvoorziening (markten, slachthuizen en keuringsdiensten) en op dat van water en vuur (waterleiding, gas en electriciteit), beide onmisbaar voor de voedselbereiding (hoofdstuk 4). Deze drie hoofdstukken zijn, in tegenstelling tot de eerdergenoemde, niet of nauwelijks gebaseerd op eigen bronnenonderzoek en bieden niet veel nieuws. Het aardigste van de drie is naar mijn smaak nog het derde, over de industrialisering van de voedselvoorziening, waarvoor de schrijfster onder meer geput heeft uit bedrijfsgechiedenissen. Boeiend daarin zijn de details, zoals de mededeling dat de blikopener pas op de markt kwam op een tijdstip — omstreeks 1875 — toen ingeblikt voedsel al massaal gebruikt werd. Voor die tijd moesten er hamer en beitel aan te pas komen (84).

Van de vijf hoofdstukken die wèl op oorspronkelijk onderzoek gebaseerd zijn, is hoofdstuk 7, 'De herleving van de beweging voor natuurlijk en gezond voedsel', naar mijn idee de belangrijkste bouwsteen voor de eindconclusie van het boek. Het behandelt het verband tussen levensovertuiging en voedsel. Als gezond beschouwde eetgewoonten komen hier in een breder perspectief te staan dan in hoofdstuk 5. De in laatstgenoemd hoofdstuk behandelde propaganda

voor 'gezond voedsel' door kookleraressen hield namelijk een verbreiding in van medisch-wetenschappelijke kennis over de voedingswaarde van levensmiddelen. De in hoofdstuk 7 besproken bewegingen daarentegen beperken denkbeelden over gezondheid niet tot het lichaam. Ook de geest en/of de maatschappij zouden beter worden van een bepaald dieet, bijvoorbeeld vegetarisch of macrobiotisch eten.

Dit hoofdstuk ontleent zijn belang aan datgene dat de verbinding moet vormen tussen deze heterogene verzameling fragmenten van de geschiedenis der Nederlandse eetgewoonten, namelijk de civilisatietheorie van Norbert Elias. De beschreven periode is er een van industrialisering, die wat de voedselsituatie betreft een ontwikkeling van schaarste naar overvloed tot gevolg heeft. Maar, zo stelt Van Otterloo in navolging van Elias, zekerheid in materieel opzicht vormt 'een voedingsbodem voor angst en onzekerheid in immaterieel en psychisch opzicht' (271). De hedendaagse welvaart is gepaard gegaan met een verlenging van de interdependentieketens tussen mensen. De vervreemding van de natuur, die hier het gevolg van is, wekt angsten op, die bewegingen voor gezond voedsel trachten te bezweren (202-203).

De stelling is dus dat civilisering gepaard gaat met een toename van angsten in verband met voedsel. De materiële onzekerheid van vroeger tijden zou vervangen zijn door psychische onzekerheid. Men zou verwachten dat Van Otterloo deze these had onderbouwd door in hoofdstuk 2, dat immers de periode van voedselschaarste beschrijft, aan te tonen dat er toen *geen* sprake was van psychische onzekerheid. Dat is echter niet het geval; het hoofdstuk laat alleen zien hoe karig het menu van het grootste deel van de Nederlandse bevolking was. Maar is het niet zo dat bij een dergelijke schaarstesituatie ook angsten horen, die bijvoorbeeld met religieuze rituelen bezworen worden? Helaas gaat de schrijfster nauwelijks in op het verband tussen eten en religie. Ze signaleert in de slotbeschouwing wel dat het bidden voor en na het eten in onbruik is geraakt (263), maar houdt in haar conclusie vol dat de onzekerheid van het bestaan met de toegenomen welvaart 'van buiten naar binnen is verlegd' (271).

Soortgelijke bezwaren kunnen worden ingebracht tegen een ander onderdeel van de civilisatietheorie dat de schrijfster aan de hand van de ontwikkeling van de Nederlandse eetgewoonten tracht te bewijzen. Dat is de stelling dat mensen door het langer worden van de interdependentieketens (in het geval van voedsel: lange lijnen van aanvoer en distributie) steeds afhankelijker van elkaar worden. Dat is de toenemende afhankelijkheid die volgens Elias tot toenemende beheersing (*Selbstzwang*) leidt. Van Otterloo ziet die these bewezen in de hedendaagse zorgen over ongezond eten en over 'de slanke lijn'. Maar het verband tussen deze preoccupaties en de langere afhankelijkheidsketens maakt ze naar mijn smaak niet erg plausibel. Integendeel, ze beschrijft hedendaagse ontwikkelingen die het individu voor zijn of haar voedsel juist minder afhankelijk van anderen maken, namelijk het ontstaan van een 'snackcultuur'. Er is tegenwoordig op zoveel plaatsen buitenshuis allerlei soorten bereid voedsel te verkrijgen, dat men minder afhankelijk is geworden van de drie vaste, dagelijkse, in gezinsverband genuttigde maaltijden, klaargemaakt door de huisvrouw (270). Je zou zeggen dat daardoor wat het eten betreft in ieder geval één vorm van afhankelijkheid minder is geworden, namelijk die tussen gezinsleden onderling.

De verhoudingen binnen het gezin vallen echter grotendeels buiten het gezichtsveld van dit boek. Het verband tussen eetgewoonten en ongelijkheidsverhoudingen dat Van Otterloo in de inleiding zegt te willen bestuderen (3), blijkt in de rest van het boek beperkt te worden tot de ongelijkheid tussen maatschappelijke lagen. Dat is jammer, want waar de dagelijkse voedselbereiding traditioneel als vrouwentaak wordt beschouwd, zou het voor de hand liggen om ongelijkheidsverhoudingen tussen de seksen in de analyse te betrekken. Hopelijk inspireert dit

boek, dat een prettig leesbare introductie tot het onderzoeksterrein vormt, tot studies die zich buiten het keurslijf van de civilisatietheorie begeven.

U. Jansz

E. S. Houwaart, *De hygiënisten. Artsen, staat en volksgezondheid in Nederland 1840-1890* (Dissertatie Rijksuniversiteit Limburg 1991; Groningen: Historische Uitgeverij Groningen, 1991, 427 blz., f65,-, ISBN 90 6554 151 9).

Een kleine, maar invloedrijke groep artsen heeft in het midden van de negentiende eeuw getracht het niveau van het medisch handelen te verbeteren, deze kwaliteitsverbetering vooral ten goede te laten komen aan de bevolking als geheel en de overheid te brengen tot een algemene gezondheidspolitiek. Houwaart had al eerder enkele artikelen gepubliceerd over deze hygiënisten, maar heeft nu een volwaardige dissertatie over deze groep afgerond ('with a little help of his friends' als we op het voorwoord mogen afgaan).

Voor het merendeel vond deze groep inspiratie in vergelijkbare bewegingen in Engeland, Duitsland en Frankrijk en steun in het doctrinair liberalisme. Ze vormden een belangrijke stimulans bij de oprichting van de Nederlandsche Maatschappij tot bevordering der geneeskunst (1849), welke organisatie zij wisten te benutten om gelijkgezinden met elkaar in contact te brengen en hun inzichten op nationaal niveau naar voren te brengen. Daarbij richtten zij zich bij uitstek op het terrein van de gezondheidswetgeving, met name op de bevordering van de bekende gezondheidswetten van Thorbecke (1865), waarbij de medici werden geprofessionaliseerd door de instelling van één stand en hun opleiding werd geüniformeerd en gecentraliseerd aan de universiteiten. De hygiënisten beheersten vervolgens het geneeskundig staatstoezicht (zowel vrijwillig als bezoldigd) en hebben stad en land lastig gevallen met pleidooien voor goed drinkwateren rioleringsystemen. Centraal in deze groep stond het idee 'volksgezondheid', ook wel 'algemene gezondheidstoestand' genoemd. Zo gewoon als dit klinkt, zo revolutionair was het in die periode. Dit impliceerde immers dat zij zich niet of nauwelijks lieten verstrikken in het debat over 'het wezen' van de cholera en vergelijkbare ziekten (dat in een volstrekte impasse uit was gelopen). Zij begonnen juist aan de andere kant: in principe diende iedereen te kunnen beschikken over geneeskundige hulp van gelijke kwaliteit, ongeacht waar men woonde of tot welke klasse men behoorde. Waardoor een ziekte precies veroorzaakt werd was onbelangrijk, vergeleken met het feit dat juist in de volksbuurten de mensen als ratten stierven. En dat was weer onlosmakelijk verbonden met de constatering dat juist in die buurten het leefmilieu buitengewoon onhygiënisch was, met afval- en mesthoppen, lekkende beerputten, klamme kelderwoningen en verontreinigd oppervlaktewater. Hun wapen was dan ook niet de microscoop, maar de statistiek. Het belangrijkste gegeven waar zij mee werkten was de berekening van de sterftegevallen per duizend levenden. Rijken telden daarbij even zwaar als armen. Interessant waren ook de conclusies die zij uit dergelijke 'plaatsbeschrijvingen' trokken: in een ongezonde plaats waren domweg onvoldoende maatregelen genomen om de kwaliteit van het drinkwater en de hygiëne van bodem en lucht te verbeteren. En daarmee werd het mogelijk een politiek debat te voeren over 'volksgezondheid'.

Toch behaalden zij slechts een beperkt succes. De belangrijke wet op de epidemische ziekten van 1872 illustreert dit. Hierbij werd de minister in staat gesteld om bepaalde ziekten 'epidemisch' te verklaren en de lokale overheden te dwingen op te treden, bij voorbeeld door kermissen te verbieden, zieken te isoleren en vieze sloten te dempen. Houwaart kenschetst deze wet terecht als 'een rampenplan' dat pas in werking trad als de ellende al was uitgebroken (en